

Porodica i obitelj — domaćinstvo i kućanstvo

Pokušaj pojmovnog razgraničenja

Ruža First-Dilić

Centar za sociologiju sela, grada i prostora
Instituta za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu
Zagreb, Amruševa 8/III

Revija za sociologiju, Vol. VI, 1976, No. 2—3 (travanj—rujan): 86—92

Napori su sociologa da dođu do empirijskih generalizacija o nekoj društvenoj pojavi često uzaludni, jer pojedini sociolozi isti predmet istraživanja različito nazivaju i operacionaliziraju, ili pak istim pojmom označuju različite pojave u svijetu empirije. Uzmimo za primjer pojmove koji su nam najbliži, jer »u njima« živimo našu svakodnevnicu — porodica i domaćinstvo. Pojam »porodice«, upotrijebljen bez pobližeg određenja, nejasan je i neodređen — iako svima izgleda jasan i poznat. Što on označava? Tradicionalnu ili suvremenu porodicu, zadružnu, proširenu ili nuklearnu porodicu, potpunu ili nepotpunu porodicu? Da li uopće porodica ili, možda, obitelj? Ili domaćinstvo?

Namjera mi je da pokušam razgraničiti slijedeće kategorije: porodicu od obitelji, te domaćinstvo od kućanstva. Kako se ove kategorije često upotrebljavaju u sociologiji, ali izvan nje, za teorijske je i istraživačke svrhe neophodna njihova konceptualna klarifikacija.

PORODICA I OBITELJ

U znanstvenim i u stručnim radovima, i u svakodnevnom govoru, susrećemo ova dva termina kojima se pripisuje isto značenje, te se najčešće koriste naizmjenično. Moguš¹ ističe da nisu rijetki pojedinci koji bi u gornjem naslovu riječ »i« promijenili u »ili«, jer za njih termin porodica isključuje riječ obitelj. No, u tumačenju tih pojmova treba voditi računa o njihovoj semantičkoj razlici.

Zbog toga što semantička razlika između ovih pojmova u sociologijskoj literaturi nije obrađena — uz iznimku rada M. Bosanca² — da bismo došli do njihova logičkog tumačenja poslužiti ću se lingvističkom interpretacijom.

¹ Moguš, M., »Obitelj i porodica«, *Jezik*, Zagreb, XXI, 1973—1974 (5): 155.

² Bosanac, M., »Neka terminološka pitanja u našem porodičnom pravu«, *Prijedlog porodičnog zakonika SRH*, Zagreb 1973, str. 23—29 (umnoženo).

PORODICA I DOMAĆINSTVO

Riječ *obitelj* izvedena je od glagola *obitavati*, tj. prebivati, stanovati. Njezino je prvotno značenje bilo stan, kuća, mjesto gdje se obitava,³ a kasnije je bilo prošireno na zajedničko ili skupno življenje.⁴ Činjenica zajedničkog ili skupnog življenja ne mora se, međutim, odnositi samo na »obitelj«. Povijesno su se rječju »obitelj« označavali i kaluđeri jednog manastira kao i samo manastirsko zdanje. U našim se rječnicima novijeg datuma uz osnovno značenje pojma »obitelj« kao familije, porodice, zajednice roditelja i djece koji žive u istom domaćinstvu i sl., navodi i značenje manastira, coenubiuma i kaluđera. Mažuranić⁵ i Maretić⁶ izvode riječ »obitelj« iz staroslavenskog korijena *vita*, *vitati*, koji znači obitavati. Mažuranić navodi da je glagol »vitati« sveslavenski glagol za »habitare«, tj. stanovati. Praslavenska denominala »vitati« postoji i u staroslavenskom kao »vitati« (habitare), a u nas je s prefiksom ab- (tj. kao abvitati) potvrđena u 15. stoljeću u značenju »stanovati«.⁷ Riječ obitavati i danas je u upotrebi u našim krajevima, a označava *zajedništvo života*. U narodnom se govoru za pojam obitelj često čuje riječ »družina«.

Može se zaključiti da pojam »obitelj« označava grupu ljudi koji obitavaju ili prebivaju — dakle, stanuju — okupljeno, zajedno u kući, u stanu, na poljoprivrednom posjedu ili u domaćinstvu. U pravilu su to roditelji i njihovi neoženjeni potomci, iako mogu biti i drugi agnatski, kognatski ili tazbinski srodnici. U tom se smislu lingvistički »obitelj« tumači kao »...zajednica koju čine roditelji s decom (i drugim srođnicima s kojima žive u istom domaćinstvu)«.⁸ Oni koji zajedno obitavaju međusobno su višestruko povezani: a) emocionalno, b) krvno ili pravno (adopcijom), c) rezidencijalno, i d) društveno (kroz međusobnu upućenost jednoga na drugoga u svakodnevnom životu).

Riječ *porodica* etimologijski je izvedena iz riječi rod, roditi, porođaj, porod, poroditi, roditelj. Porodica se, dakle, temelji na *rađanju*, tj. na *srodstvu*. Stoga se u starijih pisaca ta riječ nalazi u značenju »majka«, odnosno žena koja rađa, tj. roditeljica.⁹ Tek kasnije to je značenje prošireno, te se rječju porodica označava rod ili potomstvo.

Maretić¹⁰ navodi da pismeni dokaz o riječi »porodica« potječe iz 14. stoljeća, ali se u kasnijim dokumentima ne može naći. Riječ »porodica« nisu zabilježili ni Vuk,¹¹ ni Mažuranić, a nema je ni u Skokovu rječniku. Svi oni uglavnom pišu o »familiji« ili o »vamiliji«; uzimaju, dakle, riječi koje su po Vuku u našim krajevima u upotrebi od 16. stoljeća.

Latinizam »familija« koji je u upotrebi u obalnom području i u Crnoj Gori, te »vamilija« koji se čuje u Srijemu, Bačkoj i Banatu, a koji je postojao

³ *Akademijin rječnik*, tom VIII, str. 360.

⁴ Usp.: Skok, P., *Etimologijski rječnik hrvatskog ili srpskog jezika*, knjiga II, Zagreb, JAZU, 1972, str. 537; *Rečnik srpskohrvatskog književnog jezika, knjiga III*, Novi Sad — Zagreb, Matica srpska — Matica hrvatska, 1969, str. 856.

⁵ Mažuranić, V., *Prinosi za hrvatski pravno-povijesni rječnik*. . .

⁶ Maretić, T., *Rječnik hrvatskog ili srpskog jezika*, knj. VIII, Zagreb, JAZU, 1917—1922.

⁷ Skok, P., *Etimologijski rječnik hrvatskog ili srpskog jezika*, op. cit., str. 536—537.

⁸ *Rečnik srpskohrvatskog književnog jezika*, op. cit., str. 856.

⁹ *Akademijin rječnik*, tom X, str. 869.

¹⁰ Maretić, T., op. cit., str. 869.

¹¹ Karadžić, V.: *Srpski rječnik, istokovan nemačkim i latinskim rečima*, Beč, PP. Armeniern, 1818.

i u balkanskom latinitetu,¹² znači »porodicu« odnosno »družinu«. U razdoblju između 14. i 15. stoljeća riječ porodica bila je iz upotrebe potisnuta latinizmom »familija« (vamilija), da bi se otada ponovno upotrebljavala u književnosti, tisku i stručnoj literaturi, te u svakodnevnom govoru u našim krajevima.

Pojedine su se riječi tijekom povijesti selile u hrvatski, odnosno srpski narod više puta¹³ a da su bile i ostale hrvatske podjednako kao i srpske. Ovdje upozoravamo na noviju tendenciju da se riječ »obitelj« smatra zapadnom verzijom, a riječ »porodica« istočnom verzijom srpskohrvatskog jezika. Točno je da autori, navodeći krajeve u kojima je u upotrebi riječ »obitelj«, tvrde da su to »kršćani« iz Hrvatske i Dalmacije.¹⁴ No, s druge strane, Maretić tvrdi da je riječ obitelj u upotrebi u srpskom jeziku još od 13. stoljeća. Uz to, u Vukovu »Srpskom rječniku« postoji riječ »obitelj« ali ne i »porodica«. Iz povijesno značajnih radova Vukovih, Mažuranićevih i Maretićevih vidljivo je (izričito ili implicitno) da su obje riječi, obitelj i porodica, jednako hrvatske koliko i srpske, a tome u prilog govore i noviji rječnici srpskohrvatskog ili hrvatskosrpskog jezika. Zbog toga je opredjeljivanje za isključivo jedan od ta dva pojma s naslova etničkog ili nacionalnog povijesnog nasljeđa, u najmanju ruku, nepoznavanje povijesti i etimologije riječi porodica i obitelj, te se u određenom trenutku može iskoristiti za neke druge, nelingvističke i neznanstvene ciljeve.

Porodica dakle obuhvaća pretke, potomke i ostale srodnike, neovisno o tome da li zajednički obitavaju ili ne. Konstitutivni je elemenat porodice samo jedan — postojanje *srodničkog odnosa*, u pravilu krvnosrodničkog odnosa. Opći građanski zakonik određuje porodicu kao »praroditelje, sa svim svojim potomcima«, čime se iz porodice isključuju tazbinski srodnici (prijatelji), ali ne i srodnici s naslova adopcije. Bitno je postojanje zajedničkoga krvnog ili pravnog pretka po kojemu se određuje zajedničko porodično porijeklo, loza ili rodoslovlje.

Danas se razlikuju dva značenja pojma »porodice«: u *širem* smislu pojmom »porodica« označava se velika grupa predaka i potomaka te pobočnih srodnika, a u *užem* smislu »porodica« razumijeva roditelje i neoženjenu djecu. To je tzv. »inokosna porodica« ili samostalna porodica, za razliku od šire i od zadružne porodice. Porodica se danas sve češće svodi na svoj uži, nuklearni oblik, na roditelje i neoženjenu djecu, koji zajedno obitavaju, tj. na obitelj.

»Porodica« je širi, a »obitelj« uži pojam. No razlikovanje između »obitelji« i »porodice« nije dosljedno provedeno ni među jezičarima a ni među povjesničarima. Tako Maretić izjednačava porodicu s obitelji, smatrajući da je to svaka zajednica roditelja i njihove djece i najbližih srodnika koji s njima žive. Isto je određenje preuzeo i *Rečnik srpskohrvatskog književnog jezika*, tumačeći porodicu kao obitelj, a obitelj kao porodicu, određujući ih pritom kao zajednicu koju čine roditelji, njihova djeca i bliski srodnici koji žive u istom domaćinstvu.¹⁵

¹² Skok, P., *Etimologijski rječnik hrvatskog ili srpskog jezika*, knjiga I, op. cit., str. 504—505.

¹³ Usp.: Božić, M., *Hrvatski književni jezik u svjetlu izmjene ustava SR Hrvatske*, Split, Marksiistički centar, 1973, str. 16.

¹⁴ Usp.: Bosanac, M., op. cit., str. 25.

¹⁵ Maretić, T., op. cit., knjiga III, str. 856 i knjiga IV, str. 729.

PORODICA I DOMAĆINSTVO

Povijesno gledano, porodica je naslijedila rod (gens), a obitelj je naslijedila porodicu. Ukoliko se dva kriterija koji se javljaju u određenju obitelji i porodice — *srodnički odnos* i *zajedničko stanovanje* — prate kroz povijest, uočljivo je da se nekada obitelj preklapala s porodicom. S društveno-ekonomskim razvojem srodničko-rezidencijalni krug sve se više sužavao — od roda, preko porodične zadruge i porodice do obitelji. Prepletanje srodničkog i rezidencijalnog principa očito je u porodičnoj ili kućnoj zadruzi. Porodične zadruge obuhvaćale su više nuklearnih jezgri, u kojima su zajedno obitavali i živjeli svi oni koji su porodom spadali u lozu računatu po ocu (dakle, u porodicu), kao i oni koji su sklapanjem braka ušli u zadružnu porodicu. Čak bi se moglo postaviti pitanje: što je ispravnije — da li »porodična« zadruga ili »obiteljska« zadruga, jer je u zadruzi rezidencijalni princip jači od srodničkog principa.

Potomci zajedničkog pretka u pravilu više ne žive zajedno, ne obitavaju u istoj kući ili stanu, a uslijed prostornog pomicanja ne prebivaju čak ni u istom kraju, pa ni u istoj zemlji. Ovakvo raseljeni oni međutim i dalje pripadaju roditeljskoj obitelji (orijentacije), ali istodobno žive u vlastitoj obitelji (tj. obitelji prokreacije) koju su osnovali sklapanjem braka i rađanjem vlastitog potomstva.

Usljed procesa nuklearizacije života u suvremenim se uvjetima porodica razgrađuje na obitelji kao samostalne uže porodične nukleuse, što se očituje i u izmijenjenim unutarporodičnim odnosima. Slabi društvena kohezija i osjećanje solidarnosti u porodičnim i srodničkim odnosima, tako da je stupanj društvene kohezije (ali i grupne zatvorenosti) kudikamo veći u obitelji nego u porodici.

Stavljajući pojmove »porodica« i »obitelj« u međuočnu, zaključujemo da je i jednom i drugom zajedničko to što obuhvaćaju osobe koje su u srodstvu: krvnom ili tazbinskom. Stoga je element *postojanja srodničkog odnosa* genus proximus ili viši rodni pojam, dok je element *zajedničkog stanovanja* differentia specifica ili rodna razlika na osnovi koje utvrđujemo da li neka zajednica ljudi predstavlja porodicu ili obitelj. To istodobno znači da pri određivanju i porodice i obitelji *princip srodstva ima prioritet u odnosu na princip stanovanja*.

DOMAĆINSTVO I KUĆANSTVO

Dok su porodica i obitelj bioemocionalne zajednice, dotle je domaćinstvo rezidencijalno-ekonomska zajednica. No prije nego što obrazložimo takvu konceptualizaciju domaćinstva, smatramo neophodnim ukratko raspraviti o upotrebi termina »domaćinstvo« i termina »kućanstvo«. Jer kao što je uobičajeno izmjenično korištenje riječi »porodica« i »obitelj«, uobičajeno je i izmjenično korištenje riječi »domaćinstvo« i »kućanstvo«. ¹⁶ To međutim nisu sinonimi, a niti su različite varijante istog jezika, već su *semantički* različiti pojmovi.

Domaćinstvo se lingvistički ¹⁷ tumači kao 1. upravljanje domom, kao sve ono što se tiče privrede i imanja doma, ili kao 2. privredna, ekonomska cjelina doma. »Dom«, kao sveslavenski i praslavenski naziv za kuću (štokavski), od-

¹⁶ Upotreba riječi »kućanstvo« u značenju »domaćinstvo« bila je među sociolozima posebno raširena do Drugog svjetskog rata (Usp.: Dubić, S. *Sociologija sela*, Split, Novo doba, 1951, str. 103 i 201—208).

¹⁷ *Rječnik hrvatskosrpskog jezika*, op. cit., knjiga I, str. 541.

REVIJA ZA SOCIOLOGIJU

nosno hižu (čakavski i hrvatsko-kajkavski) vuče svoje porijeklo od svog latinskog srodnika »domus«. ¹⁸ Imenica »dom« i pridjev »domaći« svoj su apstraktum na -stvo (tj. domaćinstvo) dobili prema »starješinstvo«, »vladičanstvo«, »veličanstvo«.

Zašto to ističemo? Stoga što pojmovi »domaćinstvo«, »domaćin« i »domaćica« (isto kao i »domaćinovati« »domaćinovanje« i sl.) sadrže dimenziju *upravljanja*; znači *vlasti nad ekonomskim dobrom*. Domaćinstvo nije samo privredna cjelina u smislu podjele rada u proizvodnji i potrošnji, već je ono upravna jedinica, odnosno jedinica upravljanja i poslovanja. Pojam »dobrog domaćina« ili »gazde« ne označava onu osobu koja je dobrog imovnog stanja, već prije svega onoga koji uspješno posluje i drži »sve u svojim rukama«.

Otuda se može izvesti da se rječju domaćinstvo imenuje (*proizvodno*-) *potrošačko-upravna jedinica*.

Kućanstvo se lingvistički ¹⁹ tumači kao 1. ono što se u poslovima odnosi na kuću, te kao 2. kućna imovina. Dok se »dom« između ostalog tumači i kao zajednica života jedne porodice, ²⁰ dotle se »kuća« tumači, uz ostalo, i kao radna zajednica, odnosno kao »kućni poslovi, kućanstvo«. ²¹

Etimologijski je riječ »kuća« praslavenskog podrijetla (po Vuku), a prvobitno joj je južnoslavensko značenje bilo »skrovište s ognjištem oko koga se kupila velika porodica«. Ostatak je tog značenja kuća kao »kuhinja«. ²² Sve se izvedenice odnose na kuću (kao građevinski objekt, stan ili prebivalište), odnosno na obavljanje nekih funkcija u tome »kućnom« prostoru. Tako se »kućanicom« smatra ona ženska osoba »koja je vješta i savjesna u vršenju kućnih *poslova*« (podvukla RFD). ²³ No uzima se kao primjer »*vođenje* kuće kao najbrižljivija domaćica« (podvukla RFD). ²⁴

Ukratko, »domaćinstvo« i »kućanstvo«, pa niti »domaćica« i »kućanica«, nisu sinonimi i ne mogu se izmjenično upotrebljavati shodno jezičnoj varijanti kojom se služimo. ²⁵ »Domaćinstvo« je pojam višeg reda i sadrži ne samo »opipljivu« dimenziju faktičkog posjedovanja nekih ekonomskih dobara nego i »doživljenu, faktički neopipljivu dimenziju upravljanja tim dobrima. Nasuprot tome, »kućanstvo« je pojam nižeg reda, konkretan pojam koji je u funkciji podjele rada između članova domaćinstva kao načina popunjavanja konkretnog životnog prostora u svrhu održavanja egzistencijalnog kontinuiteta.

Naša statistika definira domaćinstvo kao »... skup lica koja žive u istom stanu i koja se zajednički hrane«. ²⁶ No za potrebe popisa stanovništva domaćinstvo je određeno kao »... porodica ili druga zajednica lica, čiji članovi zajedno stanuju i zajednički troše svoje prihode za podmirivanje osnovnih život-

¹⁸ Skok, P., op. cit., knjiga I, str. 424.

¹⁹ *Rječnik hrvatsko-srpskog književnog jezika*, op. cit., knjiga II, str. 797; isto u: *Rečnik srpsko-hrvatskog književnog jezika*, op. cit., knj. III, str. 142.

²⁰ *Rječnik hrvatsko-srpskog književnog jezika*, op. cit., knjiga I, str. 540.

²¹ *Ibidem*, knjiga II, str. 796; *Rečnik srpskohrvatskog književnog jezika*, op. cit., knjiga III, str. 141.

²² Skok, P., op. cit., knjiga II, str. 221–222.

²³ *Rječnik hrvatskosrpskog književnog jezika*, op. cit., knjiga II, str. 796; *Rečnik srpskohrvatskog književnog jezika*, op. cit., knjiga III, str. 142.

²⁴ *Ibidem*.

²⁵ I ovdje stoji primjedba o manipuliranju riječima u svrhe različite od lingvističkih.

²⁶ *Višejezični demografski rečnik*, Beograd, Institut društvenih nauka, Centar za demografska istraživanja, 1971, str. 6 (reg. br. 110).

PORODICA I DOMAĆINSTVO

nih potreba (stanovanje, ishrana i druge osnovne potrebe)«. ²⁷ I, dalje, »U smislu ove definicije u članove tzv. 'porodičnih' domaćinstava ubrojana su i ona lica koja nisu članovi porodice, ali rade, stanuju i hrane se u istoj kućnoj zajednici (kao što su kućne pomoćnice, sluge u privatnim poljoprivrednim gazdinstvima i sl.). S druge strane, dosledno istoj definiciji, članovi porodice koji zajednički troše svoje prihode, a sticajem okolnosti ne stanuju zajedno, smatrani su kao posebna domaćinstva (na primer muž je zaposlen u jednom mestu, gde i stanuje, a žena s decom živi u drugom mestu...)«. ²⁸ Iako je u nas uobičajeno da se »domaćinstvo« određuje kao ekonomsko-komunalno-poreska jedinica, iz gornjih statističkih definicija proizlazi da je »domaćinstvo« rezidencijalno-ekonomska jedinica. Prvi ali ne i jedini konstitutivni elemenat domaćinstva jest *zajedničko stanovanje* — činjenica iz koje proizlaze ostali elementi, koji u svojoj sveukupnosti određuju *domaćinstvo* kao *stvarnu zajednicu života*. Među osobama koje žive zajedno »pod istim krovom« uspostavljaju se *via facti* odnosi koje obilježava sinhronizacija u vršenju proizvođačkih, nabavnih i potrošačkih funkcija te zajednička raspodjela budžeta.

Po prisutnosti rezidencijalnog principa u pojmovnom određenju »domaćinstva«, domaćinstvo se približava pojmu »obitelji«. Također i po posljedicama koje proizlaze iz činjenice zajedničkog stanovanja — zajednička prehrana, nabavka, potrošnja (pa i proizvodnja). No konstitutivan elemenat pojma »obitelji« — postojanje srodničkog odnosa među osobama koje zajedno žive — u pojmu »domaćinstva« je zanemariv. Domaćinstvo, doduše, može — ali ne mora — biti sastavljeno od jedne ili više obitelji, tj. od jednog ili više bračnih parova i njihove neoženjene djece. No u domaćinstvu mogu živjeti i druge obitelji koje nisu u međusobnom krvnom ili tazbinskom srodstvu. Uostalom, u popisu stanovništva domaćinstvom su smatrana »... dva ili više srodnih lica koja zajedno stanuju i zajednički troše svoje prihode«. ²⁹ I dalje, domaćinstvom je smatrana i »... ona grupa lica koja su smeštena u domovima za siročad, za stare i iznemogle, za slepe i slično, zatim grupe lica u bolnicama za neizlečive bolesti, u manastirima (samostanima) i sličnim ustanovama koja tu žive... a nisu članovi nijednog porodičnog domaćinstva.« ³⁰

Uvidom u statističke definicije domaćinstva, korištenje u popisima stanovništva iz godine 1921, 1931, 1948, 1953, 1961, i 1971. vidi se da je princip zajedničkog stanovanja bio dosljedno uziman kao kriterij za određivanje jedne grupe ljudi kao »domaćinstva«. No u poslijeratnim se popisima uvodi i drugi *kumulativni* elemenat — *zajednička potrošnja* (naturalna i novčana), pa se domaćinstvom smatra ona grupa ljudi koji, prvo, zajedno stanuju i, drugo, zajednički troše (»zajednički se hrane i zajednički troše svoje prihode«). Ovako određeno, domaćinstvo je stambeno-potrošačka zajednica srodnika ili nesrodnika.

Dakle, u statističkom pojmovnom određenju jedne ljudske zajednice kao *domaćinstva rezidencijalni princip je prioritetniji od ekonomskog* (potrošačkog, ili proizvodno-potrošačkog) principa, *dok je princip srodstva zanemariv.*

²⁷ Usp.: *Popis stanovništva i stanova 1971.*, knjiga XII, Beograd, SZS, 1974, str. XVI.

²⁸ Ibidem.

²⁹ *Popis stanovništva i stanova, 1971*, op. cit., str. XVI.

³⁰ Ibidem.

REVIJA ZA SOCIOLOGIJU

Novija shvaćanja domaćinstva takvu praksu mijenjaju utoliko što *rezidencijalni princip i ekonomski princip — kao kumulativne pretpostavke — drže jednakovrijednim u pojmovnom određenju domaćinstva, dok princip srodstvo i dalje ostaje zanemarivim.*

KAO ZAKLJUČAK

Umjesto zaključka podsjetimo se Homansova upozorenja: »... O nekoj se stvari može govoriti samo u neko određeno vrijeme. To znači da u biranju izraza (ili točnije, koncepata — opaska RFD) treba provjeriti da se oni istodobno ne odnose na nekoliko skupina činjenica, nego na jednu i samo na jednu. Zaključak: Kada jednom odaberete svoje izraze, uvijek uzimajte iste izraze za iste stvari.«³¹

Ruža First-Dilić

FAMILY-HOUSEHOLD

An Attempt of Conceptual Clarification

(S u m m a r y)

The aim of the work is to fix notionally limits between the family as a relationship entity from the family as a residential entity, and to fix limits between the household as a consumer-managing unit from the household as a working unit. Such a conceptual clarification is necessary because of the linguistic characteristics of the jugoslav area. But it is also necessary because the difference between those two entities is rarely made in sociological researces, and as a consequence, their alternative use has household as a subject of research and family as a unit of analysis.

Translated by *Biserka Cesarec*

³¹ Homans, G. C., *The Human Group*, New York, Brace and Co., 1950, p. XII.